

Retrospektiivne rahvusbibliograafia kui kirjakultuuri rahvusooper

2025. aasta märtsis ilmus Tallinna Ülikooli Kirjastusel kolmeosaline, 8273 kirjest ning üheksast registrist koosnev monumentaalne koguteos „Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830”. Köited on suureformaadilised, sisaldades veidi üle 1900 lehekülje ja 8 miljoni tähemärgi ning kaaludes kokku 5,5 kilogrammi. Koguteose koostasid Helje-Laine Kannik, Kertu Maasik, Tiit Reimo ja Aira Võsa. Avaldamispõhimõtteid kokku leppinud toimetuskolleegiumisse kuulusid Tiina Aasmann, Katre Kaju, Kairit Kaur, Larissa Petina, Tiit Reimo ja Aija Sakova.

Teose esitlusel 3. aprillil Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus (TLÜ AR) sõnas raamatukogu direktor Andres Kollist, et retrospektiivse rahvusbibliograafia olemasolu on ühele kultuurrahvale kui rahvusooperi olemasolu: see lihtsalt peab olema. See on tõsi, ent niisamuti on tõsiasi ka see, et sellist laadi raamatukogunduse ning teadustöö vahealal asuva tegevuse jaoks ei jätku raha ühegi praeguse teadusraamatukogu põhieelarves. Niisamuti on sellist tegevust keeruline rahastada ka tänapäevaste teadustöö rahastamise mehhanismide toel. 2014. aastal olen kirjutanud, et „Eesti praeguse aja humanitaarteadused, nagu ka teaduse hindamise süsteem, ei pane suurt rõhku käsikirjade või tõlkeeditsoonide, käsiraamatute, entsüklopeediliste ülevaateoste ega bibliograafiate väärtustamisele”, samuti ei pea „(võõr)filoloogid reeglina enam õppima n-ö filoloogilisi käsitööoskusi”.¹

Nii et ehkki retrospektiivne rahvusbibliograafia on meie kirjakultuuri rahvusooper, vajab selle koostamine, aga ka trükitestena väljaandmine alati lisaselgitamist, sest see ei kuulu ühegi raamatukogu, sh rahvusraamatukogu põhitegevuste hulka. Õnneks oli kümmekond aastat tagasi olemas haridus- ja teadusministeeriumi kaudu rahastatud riiklik eesti keele ja kultuurimälu programm (EKKM), mis aitas alates 2014. aasta algusest viia Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise uuesti riikliku rahastuse ning pädeva teadusliku kureerimise alla.

Kuivõrd retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamine ja väljaandmine on äärmiselt pikaajaline protsess – sel aastal esitletud köiteid koostati üle 40 aasta – ja on sestap läbi tulnud mitmetest tehnoloogilistest muutustest ning sugugi mitte kõik alustatud bibliograafiad ei ole lõpptulemuseni jõudnud, siis oleks siinkohal mõistlik välja tuua ja tuleviku tarbeks jäädvustada niipalju teadmist kui võimalik. Kes teab, kes seda aastakümnete pärast vajada võiks.

Siinne kirjutus tugineb peamiselt kolme Eesti võõrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamisega seotud inimese kogemusele ja mälestustele. Olgu siinkohal avatud nende puutumus.

Saksa filoloogi haridusega Helje-Laine Kannik (sünd 1943) asus tööle toonase Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu (praegu TLÜ AR) rahvusbibliograafia osakonda 1992. aastal ning on töötanud vanema (kuni 1830) võõrkeelse raamatu bibliografeerimisega läbi aastakümnete kuni käsikirja lõpetamiseni 2021. aasta septembris.

Samuti saksa filoloogi haridusega Aija Sakova (sünd 1980) töötas aastatel 2012–2017 TLÜ AR-i Baltika ja vanaraamatute osakonna juhatajana, vastutades sealjuures

¹ A. Sakova-Merivee, Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia – kellele ja miks? – Keel ja

Kirjandus 2014, nr 11, lk 862–866. <https://doi.org/10.54013/kk684a5>

ka retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise eest. Aastatel 2014–2017 juhtis ta EKKM-i projekti „Eesti võõrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamine ja toimetamine” ning tema eestvedamisel kutsuti 2014. aastal kokku võõrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia toimetuskolleegium.

Raamatuteadlane ja vanaraamatu uurija Tiiu Reimo (snd 1953) asus tööle Eesti võõrkeelse vanema raamatu (v.a venekeelne raamat) retrospektiivse rahvusbibliograafia peatoimetajana 2016. aastal ning juhtis aastatel 2016–2021 TLÜ AR-i retrospektiivse rahvusbibliograafia keskust.

„Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830”

Retrospektiivse rahvusbibliograafia tänavu ilmunud kolme köitesse on koondatud Eestis elanud autorite võõrkeeltes ilmunud trükiste ning Eesti kohta mujal ilmunud olulisemate teoste bibliograafia trükikunsti algusest kuni kiirpressi kasutusele võtmiseni. Bibliograafia koos registritega on mõeldud abivahendiks Eesti ja teiste riikide mäluasutuste vanatrükiste kogude kuraatoritele, aga ka kõigile varauusaja uurijatele ning huvilistele.

Bibliograafia esimene köide koondab kuni aastani 1710 ilmunud võõrkeelseid trükiseid, hõlmates esimesi teadaolevaid Eestiga seotud autorite kirjatöid, Euroopa ülikoolidesse jõudnud liivimaalaste väljaandeid ning Liivi sõja ja selle jätkusõdade kirjeldusi. 1630. aastatel asutati Eesti oma trükikojad Tartus, Tallinnas ning sajandi lõpuaastatel Narvas, kuid siinsete autorite teoseid ilmus ka mujal. Põhjasõja algusaastaid iseloomustab riigivõimu korralduste suur osakaal trükitoodangus.

Teine köide koondab aastatel 1711–1830 ilmunud võõrkeelseid trükiseid. Esimesed aastakümned pärast Põhjasõda

olid trükitoodangult väga tagasihoidlikud, haridus- ja kultuurielu elavnes alles XVIII sajandi keskpaiku ning hakkas jõudsamalt arenema sajandi viimasel veerandil. Väljaandjad avavad selle kõite tausta nii:

Eesti- ja Liivimaale peamiselt Saksa- maalt ümber asunud haritlaste teostes avaldusid uued ideed, valgustusajaga kaasas käiv vaade kohalikele oludele ja siin elavale talurahvale. Ilmuma hakkasid nädalalehed, katsetati ajakirjadega, avalikkuse ette jõudsid esimesed pärisorjust kritiseerivad kirjatööd. Ülikooli taasavamine Tartus tõi Eestimaale terve plejaadi õpetlasi, kelle abil sai uue hingamise teaduskirjanduse väljaandmine ning Eesti- ja Liivimaa looduse ning ajaloo põhjalikum uurimine. Siinsed meresõitjad ja maadeuurijad avardasid oma rännakutega maailmapilti ning paljud õpetlased jõudsid oma töödega XIX sajandil Peterburi Teaduste Akadeemia tunnustatud teadlaste hulka.²

Kolmas köide sisaldab nimestiku kasutamist hõlbustavaid registreid nime, pealkirja, organisatsiooni, teema, kohanime, ilmumiskoha, trükkali ja trükikoja ning keele alusel. Nimeregistrist leiab mitme autori kohta ka lühikese elulookirjelduse koos allikaviidetega.

Retrospektiivse rahvusbibliograafia idee ja selle elluviimise programmi sünd

Rääkides koguteosest „Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830”, tuleb laiemalt avada ka retrospektiivse rahvus-

² Ilmus kolmeköiteline bibliograafia uusajal Eestis ilmunud võõrkeelsetest teostest. – ERR Kultuur, 18. III 2025. <https://kultuur.err.ee/1609636160/ilmus-kolmekoiteline-bibliograafia-uusajal-eestis-ilmunud-voorkeelsetest-teostest>

bibliograafia ideed ja selle elluviimise programmi sündimise lugu, mille taga seisab bibliograaf ja raamatuloolane Endel Annus (1915–2011). Just tema sõnastas retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise vajaduse, programmi ja põhimõtted ning tutvustas neid 1970. aastate lõpus ajakirjas Keel ja Kirjandus.³

Kui vaatame ajas veelgi kaugemale tagasi, siis oli Eesti kontekstis just Oskar Kallas (1869–1946) see, kes sõnastas esmakordselt 1888. aastal Eesti Üliõpilaste Seltsi raamatukoguhoidjaks valituna rahvusraamatukogu kui sellise ja rahvustrükiste kogumise ülesande. Tänu tema entusiasmile koguti XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses lühikese ajaga ligi 10 000 rahvustrükise köidet, mis anti 1909. aastal Eesti Rahva Muuseumi koosseisus olnud arhiivraamatukogule.⁴ Hiljem Eesti Kirjandusmuuseumi koosseisu kuuluvas arhiivraamatukogus oli toona eestikeelse ja Baltimaadesse puutuva kirjanduse kõige täielikumalt esindatud kogu.⁵ Ka sõjaeelse Eesti Vabariigi ajal oli just arhiivraamatukogu see, kes vastutas eesti trükiste kogumise eest.⁶

Ehkki ajalooliselt täitsid rahvusraamatukogu rolli esmalt Eesti Rahva Muuseumi koosseisus asunud arhiivraamatukogu ja hiljem ka Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogu, siis otsustati 1970. ja 1980. aastate arutelude tulemusel kujundada rahvusraamatukoguks 1918. aastal

parlamendiraamatukoguna asutatud Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Eesti NSV Riiklik Raamatukogu Tallinnas. Rahvusraamatukoguks nimetati see 1988. aastal.⁷

Rahvusbibliograafia (ERB) ehk kõikide eesti väljaannete riiklik bibliograafiline registreerimine on reeglina just rahvusraamatukogu ülesanne. Nii on see ka praegu ning see toimib jooksvalt.⁸ Samas Eesti retrospektiivset rahvusbibliograafiat (ERRB) ehk kõikide rahvusbibliograafia seisukohalt oluliste trükiste tagasiulatuvat registreerimist on Eestis alates 1970. aastate lõpust vedanud ja sellesse panustanud mitmed raamatukogud, sh Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu (toona Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Raamatukogu), Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu ning Tartu Ülikooli raamatukogu (toona Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogu), aga ka Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu.

Rahvusbibliograafia osakond loodi Eesti Rahvusraamatukogu koosseisus 1968. aastal⁹ ning selle tegevust juhtis Endel Annus.¹⁰ Kooskõlastatult Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukoguga asuti seal bibliografeerima vanema eestikeelse perioodika artikleid. 1979. aastal loodi ka toonase teaduste akadeemia raamatukogu koosseisu viieliikmeline rahvusbibliograafia osakond. Algusaastatest alates selles osakonnas töötanud Tiina Aasmann meenutas 1996. aastal, et retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamisega alustati, kui toonane raamatukogu direktor

³ E. Annus, Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmist. – Keel ja Kirjandus 1979, nr 5, lk 301–302.

⁴ P. Lotman, Eesti Rahvusraamatukogu 1918–2018. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2018, lk 8–9.

⁵ Samas, lk 9; R. Antik, Eesti Rahvuslik Arhiivraamatukogu. Mit einem Referat: Die estnische Archivbibliothek. (Eesti Rahva Muuseumi väljaanne 32.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1931, lk 22–23.

⁶ P. Lotman, Eesti Rahvusraamatukogu 1918–2018, lk 31.

⁷ Samas, lk 236–237, 255.

⁸ Rahvusbibliograafia. – Eesti Rahvusraamatukogu veebileht. <https://www.rara.ee/uuri/rahvusbibliograafia/>

⁹ P. Lotman, Eesti Rahvusraamatukogu 1918–2018, lk 219.

¹⁰ Annus, Endel. – Eesti raamatukogunduse biograafiline andmebaas, 26. III 2008. <https://erba.tlulib.ee/data/1935>

Felix Kauba oli tööle kutsunud Annuse.¹¹ Enne riiklikus raamatukogus töötamist oli Annus aastatel 1945–1948 töötanud ka arhiivraamatukogu juhatajana ning püüdis tegelikult juba siis algatada retrospektiivse rahvusbibliograafia idee elluviimist, ent see jäi eri põhjustel seisma. Muu hulgas seetõttu, et Annus kolis Tallinnasse.

Tabel 1. Enel Annuse välja pakutud ja 1980. aastal ENSV kultuuriministeeriumis kinnitatud plaan koos täiendustega (kursiivis).

I osa	Eestikeelne raamat 1525–1850	1 köide	Ilmunud (2000) ¹²
	Eestikeelne raamat 1851–1900	2 köidet	Ilmunud (1995) ¹³
	Eestikeelne raamat 1901–1917	2 köidet	Ilmunud (1993) ¹⁴
	<i>Eestikeelne raamat 1918–1940</i>	<i>4 köidet</i>	<i>Ilmunud (2012, 2013)¹⁵</i>

¹¹ T. Aasmann, Ülevaade rahvusbibliograafia koostamisest Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogus. – Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu 50. Ülevaateid ja mälestusi. Koost A. Oviir, toim A. Klaassen. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996, lk 79.

¹² Eestikeelne raamat 1525–1850. Estnisches Buch 1525–1850. Estonian Book 1525–1850. Toim E. Annus, koost T. Aasmann, E. Annus, Ü. Kalpus, P. Miljan. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000.

¹³ Eestikeelne raamat 1851–1900. Estnisches Buch 1851–1900. Estonian Book 1851–1900. Эстонская книга 1851–1900. Kd I–II. Toim E. Annus, koost A. Allpere, E. Annus, K. Kaunissaar, L. Laidvee, P. Miljan, H. Räim, E. Siirman. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1995.

¹⁴ Eestikeelne raamat 1901–1917. Estnisches Buch 1901–1917. Estonian Book 1901–1917. Эстонская книга 1901–1917. Kd I–II. Toim E. Annus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993.

¹⁵ Eestikeelne raamat 1918–1940. Estnisches Buch 1918–1940. Estonian Book 1918–1940. Эстонская книга 1918–1940. Kd I–IV. Toim

II osa	Eestis ilmunud saksa-, ladina- ja muukeelne raamat 1631–1940	3 köidet	Ilmunud (2025), ¹⁶ ajavahemik 1831–1940 ilmumata
III osa	Eestis ilmunud venekeelne raamat 1800–1940	2 köidet	Ilmumata
IV osa	Eestikeelne perioodika 1766–1940	1 köide	Ilmunud (2002) ¹⁷
V osa	Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940	1 köide	Ilmunud (1993) ¹⁸

Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise vajaduse juurde pöördus Annus tagasi 1970. aastate lõpus. Lisaks ajakirjas Keel ja Kirjandus sõnastatud põhimõtetele kinnitati toonase kultuuriministeeriumi juures asunud riiklikus raamatukogukomisjonis 1980. aasta 21. veebruari otsusega plaan anda välja

A. Ainz, L. Tenno. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2012, 2013.

¹⁶ Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830. Kronoloogiline nimestik. Fremdsprachige Bücher Estlands und Estonica 1494–1830. Chronologisches Verzeichnis. Kd I–III. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Toim T. Reimo, A. Vösa, koost H.-L. Kannik, K. Maasik, T. Reimo, A. Vösa. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2025.

¹⁷ Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940. Kd I–II. Toim E. Annus, T. Loogväli. Koost K. Kaunissaar, T. Loogväli, T. Raudalainen, E. Siirman. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2002.

¹⁸ Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940. Deutsch-, russisch- und anderssprachige periodische Schriften in Estland 1675–1940. Periodicals in German, Russian and Other Foreign Languages in Estonia 1675–1940. Периодические издания немецком, русском и других языках в Эстонии 1675–1940. Toim E. Annus, koost E. Annus, K. Kaunissaar, A. Madise, E. Tigane, L. Trikkant, M. Vaher. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993.

eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia viies osas. Aastakümneid on just selle plaani järgi tegutsetud. Kuni 1999. aastani Annuse juhtimisel, seejärel juba ilma strateegilise teadusliku eestvedamiseta, kuid järgides varem kokkulepitud põhimõtteid. Annus jõudiski oma kureerimise all välja anda suurema osa planeeritud eestikeelse raamatu köidetest, lõpetamata jäid Eestis ilmunud ja Eestiga seotud muukeelsete raamatute bibliograafiad. Pärast nõukogude aja lõppu täiendati Annuse esialgset plaani eestikeelse raamatu 1918–1940 köidete väljaandmisega, mille võttis enda kanda Eesti Rahvusraamatukogu.

Nii ilmus Endel Annuse juhtimisel kokku seitse köidet „musti raamatuid”, nagu neid raamatukogumaailmas nimetatakse. Eesti Rahvusraamatukogu lisas neli köidet sõjaeelsest Eesti Vabariigi ajast veidi suuremas, ent siiski mustas ja kuldse raamiga köites.

Hilisema aja kohta on 2017. aastal ilmunud Anne Valmase koostatud bibliograafia „Eesti raamat välismaal 1944–2010”.¹⁹ Viimased järgisid samuti mustade raamatute formaati. Nüüd ilmunud võrkeelse raamatu kolm köidet enam mustad ei ole, vaid on illustreeritud kaantega ja hoopis suuremas formaadis.

Teatepulga üleskorjamine ehk retrospektiivse rahvusbibliograafia teadusliku kureerimise küsimus

Kui mina 2012. aasta lõpus Tallinna Ülikooli Akadeemilisse Raamatukokku tööle asusin, anti mulle üle Eestis ilmunud venekeelse raamatu bibliograafia käsikiri kuni aastani 1940 (ligikaudu 4000 kirjet).

Kirjete bibliografeerimine oli lõpule viidud ning tuli asuda otsima lahendusi rahvusbibliograafia köidete väljaandmiseks.

Rahvusbibliograafia temaatikasse süvenedes avanes mulle kiht-kihilt uus, seni tundmatu maailm. Mõistsin, et ühtki köidet ei saa välja anda teadusliku toimetamiseta, isegi kui kirjed on elektronkataloogis koostatud ja bibliografeerimise töö lõpuni viidud. Selleks et liikuda edasi bibliograafiate väljaandmisega, taotlesin rahastuse eesti keele ja kultuurimälu programmist, tõstatasin teema ajakirjas Keel ja Kirjandus²⁰ ning kutsusin kokku võrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia seminari, mis toimus 20. novembril 2014 Tallinna Ülikoolis.²¹

Seminaril tutvustas TLÜ AR-i vana-raamatu peaspetsialist Helje-Laine Kannik Eesti vanema võrkeelse raamatu (kuni 1830) ning vanaraamatu spetsialist Lauri Frei Eesti võrkeelse raamatu 1831–1940 bibliografeerimise seis; vanaraamatu spetsialist Kertu Maasik rääkis võrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia isikuloolisest andmebaasist Ericus. Eesti Rahvusraamatukogu vanemteadur Larissa Petina, kelle olin värvanud Eesti venekeelse raamatu bibliograafia peatoimetajaks, tutvustas võimaliku Eesti venekeelse raamatu (kuni 1940) bibliograafia köidete ülesehituse põhimõtteid. Tiit Reimo aga tutvustas Eesti võrkeelse raamatu bibliograafia ülesehituse põhimõtteid. Reimo oli siis veel Tallinna Ülikooli infoteaduste instituudi direktor ja raamatuajaloo dotsent, aga oli juba andnud põhimõttelise nõusoleku Eesti vanema võrkeelse raamatu bibliograafia peatoimetaja rolli võtmiseks.

¹⁹ Eesti raamat välismaal 1944–2010. Estonian Books Abroad 1944–2010. Das Estnische Buch im Ausland 1944–2010. Bibliograafia. Kd I–II. Koostanud A. Valmas, toim A. Ainz, registrid A. Kraut, J. Laasma, E. Siirman. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2017.

²⁰ A. Sakova-Merivee, Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia.

²¹ Seminar: Eesti võrkeelne retrospektiivne rahvusbibliograafia. Tallinna Ülikool. <https://www.tlu.ee/seminar-eesti-voorkeelne-retrospektiivne-rahvusbibliograafia>

Eesti venekeelse raamatu bibliograafia väljaandmise nimel asus tööle väiksem töörühm Petina juhtimisel. Kirjete kontrollimisel ja parandamisel toetasid teda Olga Rüütel Eesti Rahvusraamatukogust ning Tartu Ülikooli käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna raamatukoguhoidja Irina Opletajeva. Eesti vanema võõrkeelse raamatu bibliograafia ettevalmistamisega jätkasid Reimo juhtimisel Helje-Laine Kannik, Aira Vösa ja Kertu Maasik. Järgnevas räägivad kaks koostajat oma seisukohast bibliograafia sündimise loo.

Eesti vanema võõrkeelse raamatu bibliografeerimise lugu

Helje-Laine Kannik: Teaduste akadeemia raamatukogu rahvusbibliograafia osakonda kutsus Endel Annus äsja ülikooli lõpetanud Merle Raidi (töötas rahvusbibliograafia osakonnas aastatel 1980–2007) ja Anne Viljus-Lauri (töötas seal samas 1980–1991). Mina asusin seoses Anne lahkumisega vabanenud töökohale 1992. aastal. Pärast Merle Raidi lahkumist 2007. aastal töötasid sellel kohal Enel Vaht, siis Lauri Frei ja aastatel 2015–2021 Aira Vösa. Mitu kolleegi lahkus ametist väga madala töötasu tõttu.

Ehkki osakond töötas teaduste akadeemia raamatukogus, oli see nelja raamatukogu – teaduste akadeemia raamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu ja Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu – ühisprojekt. Nii oli ka Merle Raid enam kui kümme aastat hoopis rahvusraamatukogu palgal ja käis kaks korda kuus – avansi- ja palgapäeval – seal töötasu järel. Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu maksis omakorda Anne Viljus-Lauri töötasu.

Tööga alustades kirjeldati trükiseid käsitsi, mis tähendas, et käekiri pidi olema korrektne ja kirje täpne. Kõik trükised kir-

jeldati *de visu* ehk vahetult teaviku enda järgi. Kirjetes kajastusid ka andmed, mis olid vajalikud hiljem registreerimiseks. Näiteks lisati teave trükises olevate isikute ja kohanime kohta. Raamatute kirjete koostamisel kirjeldati või joonistati üles ka kujunduselemente, mis aitasid eristada ajaloolisi trükikodasid.

Sagedased olid lähetused Tartu ja Riiga. Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus on palju rahvustrükise ainukestemplare. Ehkki arhiivraamatukogu lugemissaal oli avatud kella viieni, töötas Endel Annus kokkuleppel sealsete töötajatega vähemalt kella seitsmeni. Meie tööpäevad olid päris pikad, aga ka sealne raamatukogu töötaja pidi oma vabast ajast kohal olema, et hiljem ukSED sulgeda. Mulle tundus see iseenesestmõistetav, sest sellise tööstiili tingis töö maht ja seda võimaldas Annuse autoriteet. Sama oli ka Riias Läti akadeemilise raamatukogu rariteetide osakonnas, mis oli tavapäraselt avatud vaid loetud tunnid, aga meil võimaldati töötada hommikust õhtuni. Seelses raamatukogus võeti meid kui naabreid väga lahkelt vastu, pea alati oli vahepealsel ajal kogutud lugemissaali riulile trükiseid, mida polnud jõutud kataloogida ja mis olid meil kirjeldamata. Kõigist välisriikidest on Lätis meid huvitavaid trükiseid kõige enam. See on ka mõistetav, sest Liivimaa keskuses Riias trükiti XVII ja XVIII sajandil väga palju rahvusbibliograafiasse kuuluvaid trükiseid. Välisriikidest külastasime mitu korda Soome, Rootsi, Venemaa raamatukogusid, aga töötasime ka Saksamaal ja Taanis.

1990. aastate teisel poolel alustasime tööd arvutites, kuigi väljaspool raamatukogu kirjeldasime raamatuid ikka käsitsi, aga õnnestus juba saada koopiaid ja mikrofilme, mis tööd hõlbustasid ja kiirendasid. Võõrkeelse kirjanduse sisestamiseks loodi kaks andmebaasi, üks kirjetele kuni 1830. aastani ja teine trükistele aastatest 1831–1940. Uuemat osa sisestas Merle Raid

ja vanem periood jäi mulle. Töö nendes andmebaasides ei kehtnud küll eriti pikalt, kuid see oli hea õppetund järgnevale: sai selgeks, kuidas kirjeldada ja kuidas saada vajalikud andmed registritesse.

Järgnevalt otsustati rahvusbibliograafia kirjed üle kanda ühisesse Eesti Raamatu-koguvõrgu Konsortsiumi ehk ELNET-i elektronkataloogi. Pärast mitmeid eelnevaid on kasutusele jäänud andmebaas Sierra, tavakasutajatele tuttav kui ESTER-i kataloog. See oli raske ja otsustav aeg, eriti alguses. Kui oma andmebaasis oli meil vaba voli koostada kirjeid meile vajalikul moel, siis ühises elektronkataloogis toimusid teised seadused. Kirjete koostamise reeglid olid alles algusjärgus, rääkimata rahvusbibliograafia kirjete reeglitest. Rahvusbibliograafia kirjetel on lisaks trükise olemasolu kajastamisele ka eesmärk saada kord trükis ilmuva bibliograafiaks, millel on olemas kõik vajalikud registrid. Sellest tulenevalt on ka kirjeldamise vajadus veidi teistsugune.

Tuli paluda, et rahvusbibliograafia kirjeid ei redigeeritaks, aga ikka selgus, et keegi oli parandanud või – mis veelgi hullem – kustutanud andmeid, mida oli väga raske taastada. Ühelt poolt selgitades ja nii mõnigi kord kavaldades (näiteks peites andmeid väljadele, mida ei kontrollitud) jätkasime tööd. Täienesid kirjete reeglid, kus arvestati nüüd ka rahvusbibliograafia kirjetega, mis tähendas, et saime juurde meile vajalikke lisaväljasid. ELNET-i konsortsiumi koosolekutel tuli ikka ja jälle selgitada, sest aastate jooksul bibliograafid vahetusid ja neile oli arusaamatu kõik, mis polnud reeglipärane. Selgitusi tuli anda pidevalt, sellega harjus tasapisi.

Elektronkataloogis töötamisel oli väga oluline positiivne pool: kõik kirjed on jooksvalt ESTER-is nähtavad. Teadlased hakkasid aktiivselt kasutama elektronkataloogi ja oma valdkonda tundvate inimestena aitasid meil lisada kirjetesse olu-

lisi täiendusi. Paljud neist, leides lähetest olles midagi uut, mida elektronkataloogis polnud, saatsid teavet trükiste kohta, võimalusel ka koopiaid (algul paberkoopiaid, hiljem digitaalseid). Ilma nende abita oleks meie bibliograafia mahult hoopis kesisem.

Oluline on mõista, et praeguseks on trükisena ilmunud võõrkeelsete raamatute vanem osa kuni aastani 1830. Kuid elektronkataloogis sisaldub ka üle 9000 rahvusbibliograafiasse kuuluva Eesti võõrkeelse raamatu kirje aastatest 1831–1940, mis on valdavalt redigeerimata.

Veel on oluline teada, et elektronkataloogis ESTER ei avane tavakasutajatele sugugi kohe mitte kõik väljad; lisateabe hankimiseks tuleb avada MARC kirje. Näiteks leiab sealt välja 545, kus on ära toodud autorite andmed. Seal võib olla infot selle kohta, millisel ametikohal autor trükise kirjutamise ajal töötas. Vanemate trükiste puhul on tähtis anda ka nimevorm sellisel kujul, nagu ta trükises esines, ja see võib olla vägagi erinev normeeritud nimekujust. Oluline on see teave nende autorite puhul, kes esinevad trükise sisus (väli 505). Väljalt 942 leiab kohanimed nii, nagu nad trükises esinevad. Kohanimede registris on nimed antud tänapäevasel kujul, viidates trükises olevatelt nimekujustelt tänapäevasele. Märkuste väljal võib leida nii mõndagi huvitavat, mis ei pruukinud trükisesse jõudagi.

Elektronkataloogist trükiseks ehk „Eesti võõrkeelse raamatu ja Estonica 1494–1830“ koostamise lugu

Tiiu Reimo: Eesti võõrkeelsete trükiste bibliograafia (v.a venekeelse, mis moodustab eraldi osa) vanema osa peatoimetajaks kutsus mind 2014. aasta lõpus TLÜ AR Baltika ja vanaraamatute osakonna juhataja, hilisem arendusjuht Aija Sakova. 2016. aasta sügisel moodustati akadeemili-

ses raamatukogus ka eraldi üksus – retrospektiivse rahvusbibliograafia keskus – ja meie ülesandeks sai koostada Eesti võõrkeelse raamatu bibliograafia väljaanne, mis hõlmab aastaid 1494–1830.

Väljaande aluseks olid Endel Annuse näpunäidete järgi kogutud ja kirjeldatud kirjed elektronkataloogis ESTER. Trüki- väljaande ettevalmistamise käigus saime kreekakeelsete kirjete toimetamiseks ja korrektuuriks kokkuleppe Tartu Ülikooli professori Janika Pälliga, ladinakeelsete kirjete toimetamisele aitas kaasa ja andis juhiseid Eesti Rahvusrhiivi toimetaja, klassikaline filoloog Katre Kaju. Nende töö tasustamiseks saime toetust Eesti Kultuurkapitalilt ja Eesti Rahvuskultuuri Fondilt.

Sageli olen pidanud vastama küsimusele, miks anda bibliograafia välja trüki- väljaandena, kui ERB andmebaasis ja ESTER-i kataloogis on sama materjal juba kättesaadav. Vastus sellele küsimusele on õigupoolest lihtne. Eraldi väljaandena ilmuv bibliograafia annab Eesti tollasest trükitoodangust, selle autorkonnast, temaatikast ja leviku ulatusest kompaktse ja tervikliku ülevaate ajalist järgnevust silmas pidades – seega koondab teos ühe tervikliku korpuse. Probleem on selles, et käsitletava perioodi trükised jäävad andmebaasides hilisema arvuka trükitoodangu varju ning on varasemate sajandite nime- ja keelekasutusest ning trükitehnika tulenevalt raskesti otsitavad ja leitavad. Eriti puudutab see autorita teoseid. ERB andmebaasi kirjete valiku põhimõtted ei lange kõiges kokku trükiväljaandega. Nii ei kajastu ERB andmebaasis mitmed pisi- trükised, nagu mitmesugused kuulutused ja teated, aga ka Liivimaad üldiselt puudutavad trükised, mis trükiväljaandesse on neis sisalduva isiku- või kultuuriloolise info pärast siiski võetud. Elektronkataloog ESTER sisaldab aga praegu andmeid ka nende trükiste kohta, mida ELNET-i konsortsiumi raamatukogudes ei leidu ja

mis koondkataloogi (ja seda ESTER oma olemuselt on) põhimõtteid järgides seal olema ei peaks.

Eesti võõrkeelse raamatu bibliograafia vanema osa trükiväljaande ettevalmistamise protsessis kujunes 2017. aasta oluliseks kokkulepete sõlmimise aastaks. Toimus retrospektiivse rahvusbibliograafia kolleegiumi koosolek (16. V) ja ühisseminar (14. VI), kus arutasime läbi ja fikseerisime mitmed koostamise põhimõtted. Eesmärk oli kolleegiumi abiga kokku leppida väljaandes hõlmatava kirjetekorpuse valik ja kirjeldamise põhimõtted, samuti kokkulepped normikirjete loomisel ning olemasoleva korpuse uute kirjete ja olemasolevate andmete täiendamisel. Kolleegiumi koosolekul, kus osales ka toonane rahvusraamatukogu peabibliograaf Jane Makke, kinnitatigi väljaandesse hõlmata kirjete korpusesse kuuluvate trükiste valiku ning kirjeldamise põhimõtted ja kavandatava trükiväljaande struktuur. Kolleegiumi liige Larissa Petina jäi eriarvamusele valikupõhimõtete osas, eelistades territoriaalsel põhimõttel (ilmumiskoht praeguse Eesti territooriumil) koostatud bibliograafiat.

Jätkusid läbirääkimised TLÜ AR-i ja rahvusraamatukogu raamlepingu sõlmimiseks, kuid osapooli rahuldava tulemuseni, mis kiirendaks retrospektiivse rahvusbibliograafia programmi lõpetamist, ei jõutud. Osapooled leidsid, et programmi elluviimine on raamatukogude ülene ülesanne, mis raamatukogude eelarve ja ülesannete raamesse ei mahu ning tööjõu ja vahendite vajaduse katmine peaks olema eraldi riiklikult finantseeritav. Seoses senise projekti vastutava täitja Aija Sakova siirdumisega teadustööle Eesti Kirjandusmuuseumis alates 1. septembrist 2017 sai Eesti võõrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise ja toimetamise projekti vastutava täitja ülesanded TLÜ AR-i peatoimetaja Tiiu Reimo.

Hiljem on võõrkeelsete trükiste bibliograafia koostamispõhimõtteid ja ettevalmistust tutvustatud ka TLÜ AR-i X Endel Annuse bibliograafiapäeval „EV 100: Rahvus ja bibliograafia” (16. II 2018)²² ja Tartu Ülikooli raamatukogu juhatajale Friedrich Puksoole ja rahvusülikooli 100. aastapäevale pühendatud ettekannete päeval „Rahvusülikooli raamatukogu 100” (18. X 2019),²³ Oskar Kallase päeva XXVIII raamatuteaduse konverentsil Eesti Kirjandusmuuseumis (26. X 2020)²⁴ ja käsikirjas bibliograafiat tutvustatud Tartu Ülikooli korraldatud varauusaja seminaril „Muutused, ümberkorraldused, uuendused: varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal, 1525–1800” (27. VIII 2022).

Kuivõrd rahvusbibliograafia kirjed on koostatud raamatukogusüsteemis Sierra, vajasime nende andmebaasist väljatrükiks spetsiaalset programmi. Selleks kasutasime rahvusraamatukogu peaspetsialisti Urmas Sinisalu konverteerimisprogrammi, mille abil koostati ka eestikeelse raamatu 1918–1940 bibliograafia trükiväljaanne.

Võõrkeelsete trükiste puhul tuli trüki-väljaandeks vajalike andmete saamiseks teha kokkuleppeid, mis ei häiriks raamatukogusüsteemi üldist toimimist ega ühiskataloogimist. Valmistati ette ja kinnitati TLÜ AR-i retrospektiivse rahvusbibliograafia keskuse ja rahvusraamatukogu normandmete töörühma kokkulepe „Kol-

lektiivide (asutuste ja organisatsioonide) normikirjed ja väljad Sierras Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia kirjetes” (15. VI 2017). Kuna asutuse normikirje hõlmab asutuse kogu tegevusaega, tähendab see paljudel juhtudel asutuse nimevormide ühtlustamist ja vastavate paranduste sisseviimist Sierras kuni tänapäevani välja (nt kirikute ja koolide puhul). Trükistes, mis on ilmunud kuni 1830. aastani, kannavad asutused aga ladina- või saksakeelseid nimesid, mis ajaloo käigus on tunduvalt muutunud. Samuti oli osa asutusi oma tegevuse selle perioodi lõpuks lõpetanud. Kollektiivide normikirjete loomise ja nimevormide kasutamise korraldamist arutati samuti töökoosolekutel rahvusraamatukogu normiandmete töörühma ja peabibliograafia. Selle tulemusena kinnitati kokkulepe normiandmete loomise ja haldamise kohta retrospektiivse rahvusbibliograafia väljaande ettevalmistamise perioodiks.

Bibliograafia väljatrükk oli algselt kavandatud 2018. aasta lõppu, kuid veel jaanuaris 2019 tuli teha parandusi ülesandepüstituses ning nimestiku esimene väljatrükk valmis alles vahetult enne 2019. aasta jaanipäeva. Esimeses väljatrüki versioonis ilmnes rida puudujääke, sest konverteerimisprogramm oli ju algselt loodud aastatel 1918–1940 avaldatud eestikeelse raamatu bibliograafia jaoks ja vajab arvatust tunduvalt rohkem muutmist. Keerukusi valmistas mitme registri kokku toomine, aga ka kreeka, heebrea ja teiste mitteladina kirja kasutatavates keeltes sõnade ja samuti diakriitilisi märke sisaldavate sõnade konverteerimine tekstifaili.

Diakriitiliste märkidega tähtede (peale ladina ka poola, rootsi, läti, tšehhi ja taani keeles kasutatute) konverteerimise mured õnnestus kõrvaldada vaid osaliselt: palju pidime käsitsi üle kontrol- lima, sealhulgas nimestiku tähestikulist

²² Tegevusaruanne 2018. Tegevuskava 2019. Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, 2019. https://www.tlulib.ee/wp-content/uploads/2022/05/AR_aruanne_2018_tegevuskava_2019.pdf

²³ Friedrich Puksoole ja rahvusülikooli 100. aastapäevale pühendatud ettekannete päev „Rahvusülikooli raamatukogu 100”. Tartu Ülikooli raamatukogu, 2019. <http://hdl.handle.net/10062/66712>

²⁴ Oskar Kallase päev (XXVIII raamatuteaduse konverents). Eesti Kirjandusmuuseum, 2020. <https://www.kirmus.ee/et/oskar-kallase-paev>

järjestust. Täheprobleemid olid samad ka nimeregistrites. Isikunimed registri väljatrukis tuli andmeid kaasata Sierra kahest andmekogumist – normandmetest ja bibliokirjetest – ja nende ühitamine võttis kaua aega ning andmed vajasid taas käsitsi ülekontrollimist (tähestikulise järjestuse kontroll; kas õige elulugu on õige isiku juures). Pealkirjaregistris tuli lühipealkirjad käsitsi tähestikulisse järjekorda tõsta, sest konverteerimisel puudus võimalus elimineerida eri keeltes kasutatavad artiklid. Järgnesid uued väljatrukiproovid 2019. ja 2020. aastal. Paralleelselt väljatrukidega alustati ka eessõna ja sissejuhatuse, samuti kasutatud allikate ja kirjanduse ning mäluasutuste nimekirja koostamisega.

Bibliograafia käsikiri valmis 2021. aasta sügiseks ning selle väljatrukk anti üle TLÜ AR-i direktorile Andres Kollistile. Samuti tehti käsikirja väljatrukk huvilistele kättesaadavaks TLÜ AR-i baltika lugemissaalis. 2021. aasta septembri lõpus lõpetati retrospektiivse rahvusbibliograafia keskuse tegevus. Järgnevatel aastatel tutvus bibliograafiaga põhjalikult Uppsala ülikooli emeriitprofessor Raimo Raag, kes viitas meie kogutud materjalidele oma raamatus „Rootsi kirjakultuur uusaegsel Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal” (2023) juba enne trükiväljaande valmimist.

Võimaluste otsimine bibliograafia trükis väljaandmiseks jätkus TLÜ AR-i vanaraamatu peaspetsialisti Kairit Kauri eestvedamisel. Tänu Tallinna Ülikooli uuringufondist ja Eesti Rahvuskultuuri Fondi Wiedemanni allfondist saadud toetustele ilmus kolmes köites bibliograafia Tallinna Ülikooli Kirjastuses 2025. aasta alguses. Eelmisel raamatuaastal (2000) sai valmis Endel Annuse toimetatud bibliograafia „Eesti raamat 1525–1850”, tänavusel raamatuaastal siis võõrkeelse raamatu esimene osa. Ehk saab hiljemalt 25 aasta pärast valmis bibliograafia järgmine (1831–1940) osa?

Kokkuvõte ja väljavaated

Koguteose „Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830” esitlusel olid kohal nii vanaraamatu kirjade bibliografeerimisega eri aegadel töötanud kolleegid kui ka praegused vanaraamatu spetsialistid ja austajad teistest mäluasutustest. Oli eriline õhustik, sest kaante vahele oli saanud mitte ainult üle 40 aasta tööd, vaid miski, mis on meie kirjakultuuri alustala. Sellist bibliograafiat koostatakse vaid kord ja see ei ole mõeldud mitte ainult praegustele uurijatele, vaid ka teadlastele ja huvilistele 50, 100 ja 200 aasta pärast. Samuti ei ole selline suurteos suunatud üksnes eesti, vaid ka rahvusvahelisele kogukonnale. Oli uhke ja ülev tunne, et ka meil on nüüd vanema võõrkeelse raamatu bibliograafia olemas.²⁵ Samuti jõudis teadvusse, et on oluline, et seda mäletataks ja et teadmine bibliograafia sünniloost oleks järgnevate põlvkondade tarbeks kirja pandud. See võib aastate järel vajalikuks osutuda.

Kui vaadata uuesti aastakümneid tagasi kokku lepitud Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmi, siis näeme, et jätkuvalt on ilmunud aastate 1831–1940 Eesti võõrkeelse raamatu bibliograafia ning Eesti venekeelse raamatu bibliograafia kuni aastani 1940. Esimese eeltööna võib elektronkataloogis ESTER ehk Sierra andmebaasis leida ligi 9000 kirjet. Viimati (kuni aastani 2015) töötas selle perioodi raamatute kirjade loomise ja kontrollimisega TLÜ AR-i toonane vanaraamatu spetsialist Lauri Frei. Venekeelse raamatu bibliograafia käsikirjaga töötas kuni 2017.

²⁵ Läti vanema võõrkeelse raamatu bibliograafia ilmus trükist 2013. aastal: Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. Sērija A. Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands 1588–1830. Reihe A. The Union Catalogue of Foreign Language Ancient Prints in Latvia 1588–1830. Series A. Koost S. Šiško. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2013.

aasta lõpuni Eesti Rahvusraamatukogu toonane vanemteadur Larissa Petina koos Olga Rüütliga Eesti Rahvusraamatukogust ja Irina Opletajevaga Tartu Ülikooli raamatukogust. Need bibliograafiad jäävad ootama oma aega ja neid, kes on valmis teatepulga uuesti üles korjama. Venekeelse bibliograafia kirjed (4000) on suures osas kontrollitud ning trükiväljaande kontsept-

sioonigi on Larissa Petina koostanud. Muu võõrkeelse raamatu kirjeid (9000) võib jagada ka osadeks ning planeerida trükibibliograafiad näiteks eraldi ajavahemike 1831–1917 ja 1918–1940 kohta.

Elagu Eesti – eesti ja Eestis ilmunud ja Eestiga seotud – raamat ja kirjakultuur!

AIJA SAKOVA